

ԱՒՍՏՐԻԱՅԻ ՍՊԱՅԻ ՄԸ 1895 ՏԱՐԻՈՅ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Դոկտ. Ա. ՊԵՅԼԵՐԵԱՆ

Մօտ ապագային կը լրանայ Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մէջ տեղի ունեցած եւ սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի իշխանութեան օրով կազմակերպուած կոտորածներու հարիւրամեակը: Բազմաթիւ են արդէն այլազան երկիրներու պետական ղեւաններուն մէջ պահուած ղեւանագիտական գործակալներու նամակները եւ տեղեկագրերը, որոնք նախորդ դարու վերջալոյսին մեր ժողովուրդին վրայ գործադրուած սարսափազդու ոճիրները քողագերծ կ'ընեն: Հակառակ այս անհերքելի վկայութիւններուն, կը գտնուին՝ ինչպէս անցեալին, նաեւ ներկայիս, հեղինակներ կամ նոյնիսկ պատմաբաններ որոնք, ի հեճուկս պատմական ճշմարտութեան, կը ջանան զոհը դահիճ ու դահիճն ալ զոհ ներկայացնել:

Ատենին՝ անգլիական կառավարութիւնը հրատարակեց իր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող եւ 1894-1896 ընդգրկող կոտորածներուն վերաբերեալ փաստաթուղթերը՝ թէպէտեւ ոչ-ամբողջական ձեւով⁽¹⁾: Ֆրանսական կառավարութիւնն իր կարգին, աւելի ուշ եւ միայն Ֆրանսական Ազգային ժողովին մէջ անմահն ժորէսի կատարած խիստ քննադատութիւններէն ետք ստիպուեցաւ հրատարակել որոշ վաւերագրեր⁽²⁾:

1894-96-ի կոտորածներու ժամանակ՝ Ապտիւլ Համիտի ցանկութիւնով եւ հրամանաւ ստեղծուած «Համիտիէ» հեծելազօրքերը փայլեցան իրենց կատարած արիւնալի «սխրագործութիւններով»: Այս հեծելազօրքերը Վանի, Հեքքիարիի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Մուշի, Պիթլիսի եւ Խարբերդի քիւրտ ցեղախումբերու բնակիչներէն հաւաքուեցան: Իսկ անոնց պատրաստութեան համար՝ Օսմանեան բանակէն սպաներ նշանակուեցան: «Համի-

տիէ» հեծելազօրքերու ստեղծումին, անոնց վստահուած գաղտնի «առաքելութեան» եւ 1894-96-ի կոտորածներու նախօրեակին անոնց զինուորական ուժի տարողութեան մասին մենք անդրադարձած ենք արդէն առանձին մէկ գրութիւնով եւ պատմական անտիպ փաստաթուղթերու լոյսին տակ⁽³⁾ :

Այժմ, բնագրին հաւատարիմ մնալով, ստորեւ կը ներկայացնենք Ֆրանսերէն լեզուով գրուած սոյն տեղեկագիրը, որ թէեւ անստորագիր, պատրաստուած է աւստրիացի սպայի մը կողմէ, որ 1895 թուականի էրզրումի կոտորածներուն ժամանակ հոն կը գտնուէր: Ըստ մեր ձեռքը գտնուած տուեալներուն, այդ տարիներուն, էրզրումի մէջ, միայն Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Աւստրա-Հունգարիա եւ Պարսկաստան ղիւանագիտական գործակալներ ունէին:

Այս վաւերագիրը պահուած է Փարիզի արուարձան Նանթերի «Միջազգային եւ ժամանակակից փաստաթուղթերու գրադարան»ին մէջ: Ան կը կրէ գրադարանի S pièce 12659 թուանշանը: Աւելի քան երկու տասնեակ տարիներ առաջ գայն հայերէնի թարգմանեցինք եւ Երեւանի «Բանքեր Հայաստանի Արխիւնքի» ամսաթերթի 1971 տարուան թիւ 1 համարին մէջ հրատարակեցինք⁽⁴⁾: Բայց այժմ գայն իր բուն բնագրով կ'ուզենք պատմաբաններուն ներկայացնել, իբրեւ լուրջ, անկողմնակալ եւ անհերքելի վկայութիւն՝ սոյն տարիներու քաղաքական ուսումնասիրութիւններուն համար: Այս բնագիրը կրնայ անտարակոյս իբրեւ կարեւոր աղբիւր մը ծառայել ժամանակակից պատմութեան ծանօթացման համար⁽⁵⁾:

Սասունի մէջ տեղի ունեցած Օգոստոս 1894-ի կոտորածէն յետոյ, Բարձր Դուռը յաջողած էր միջազգային համաշխարհային կարծիքէն քանի մը ամիս ծածկել ծանրակշիռ պատահարները: Բայց երբ ի վերջոյ լուրը Եւրոպա հասաւ՝ եւրոպական թերթերը լայն տեղ տուին պատահարին ու հանրային կարծիքը վրդովուեցաւ:

Մեծ տէրութիւնները պարտադրուած միջամտեցին ու բանակցութիւններու անվերջանալի շարք մը սկսաւ անոնց եւ Օսմանեան Պետութեան միջեւ: Պերլինի դաշնագրէն յետոյ աւելի քան տասնվեց տարիներ անցած էին եւ ոչ մէկ բարենորոգում կատարուած էր դաշնագրին 61-րդ յօդուածի պարտաւորութիւններուն համաձայն: Ապտիւլ Համիտ, որ վճռած էր որեւէ բարենորոգում չկատարել հայաբնակ գաւառներու մէջ, հակառակ մեծ պետութիւններու տեւական ճնշումներուն. միշտ ձգձգելով ժամանակ

չահելու քաղաքականութեան հետեւեցաւ եւ նոյնիսկ 1895 տար-
ւան բարենորոգումներու անոնց ծրագիրը անպատասխան թողուց:
Այս կացութեան վերջ տալու համար էր որ Հնչակեան Կուսակցու-
թիւնը 30 Սեպտեմբեր 1895-ին (ն.տ.) Պոլսոյ մէջ մեծ ցոյց մը
կազմակերպեց, որուն նպատակն էր մեծ տէրութիւններուն յի-
շեցնել, թէ անոնք Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մէջ բարե-
նորոգումներու գործադրութեան համար երաշխաւոր եղած էին
Պերլինի դաշնագրին համաձայն: 2000-է աւելի հոգի, մեծ մասամբ
գաւառացի հայերէ, մասնակցեցան այս ցոյցին որ Պոլսոյ պատ-
րիարքարանին առջեւ սկսաւ: Անոնք պահանջեցին որ օրուան ազ-
գասէր պատրիարք Մատթէոս Իզմիրլեան Բարձր Դուռ դիմէր եւ
հայկական պահանջները ներկայացնէր: Իզմիրլեան պատրիարքի՝
ցուցարարները հանդարտութեան հրաւիրելու փորձերը ապարդիւն
մնացին: Թափօր կազմած, ցուցարարները հայրենասիրական եր-
գեր երգելով մինչեւ Բարձր Դրան առաջ հասան: Յոյցը արեան
հեղեղի մէջ խեղդուեցաւ, ու առնուազն հազար հոգի սպաննուե-
ցաւ: Բայց, ցոյցին հակազդեցութիւնը Փոքր Ասիոյ հայաբնակ
գաւառներուն մէջ էր որ խիստ զօրաւոր արձագանգ գտաւ, ուր եր-
կար ժամանակէ ի վեր Օսմանեան Տէրութիւնը գաղտնի պատրաս-
տութիւններ տեսած էր: Առաջին կոտորածի նշանը տրուեցաւ
Տրապիզոնի մէջ, Հոկտեմբեր ամսու առաջին շաբաթը (1895): Այս
կոտորածին յաջորդեց, մին միւսին ետեւէն, բոլոր հայաբնակ
քաղաքներուն ու գիւղերուն՝ էրզրումի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի,
Ուրֆայի, Այնթապի, եւլն. կոտորածը:

Կոտորածները ամէնուրեք գործադրուեցան նոյն պայման-
ներուն տակ եւ նոյն կերպով, ըստ այլազան ակնատեսի վկայու-
թիւններու, որոնցմէ է անտարակոյս սոյն հետաքրքրական տե-
ղեկագիրը: Այս կոտորածներուն միակ եւ անվիճելի նպատակն էր
բոլոր միջոցներով արգիլել հայոց ինքնավար վարչաձեւի մը տի-
րանալու ձգտումները, որոնք կրնային յետագային զանոնք ան-
կախութեան առաջնորդել: Արդարեւ, Ապտիւլ Համիտ Սասունի
կոտորածին առած ընդարձակ հանգամանքէն խիստ դժգոհ մնա-
լով, նոյնիսկ յանդիմանած էր իր առաջին քարտուղար Մունիր
պէյը⁽⁶⁾, բայց ան հետզհետէ քաջալերուեցաւ, երբ տեսաւ թէ եւ-
րոպական մեծ տէրութիւնները, հակառակ իրենց տեղեակ ըլլալ-
նուն, սկիզբը կը ջանային նոյնիսկ իրենց լուծեամբ խնդրին
ծանր բնոյթը նսեմացնել: Այս պատճառաւ էր որ ան յանդգնեցաւ
Գերմանիոյ Պոլսոյ դեսպան իշխան Ռատոլինին յայտարարել, թէ

«... կը նախընտրէր նոյնիսկ մեռնիլ քան թէ հայոց ինքնավարութիւն մը չնորհել, որ օր մը զանոնք անկախութեան կրնար առաջնորդել»⁽⁷⁾ :

Մեծ տէրութիւններուն Ապտիւլ Համիտի քաղաքականութեան հանդէպ վարած մերթ երկզիմի, մերթ մեղսակից ուղեգիծը՝ յետագային Երիտթուրքերու կատարած հայաջինջ ցեղասպանութեան քաղաքականութեան գետին պատրաստեց, որուն զոհ զնաց բովանդակ արեւմտահայութիւնը՝ տեղահան ըլլալով իր դարաւոր հայրենիքէն :

ANNEXE⁽⁸⁾

Erzeroum, le 25/6 Nov. 1895

Confidentielle

Je vous écris sous la plus terrible des émotions, sous l'impression de l'horreur.

La présente vous parviendra-t-elle? Je l'espère; je m'efforcerai à l'expédier par le canal d'un consul d'une puissance étrangère; car il ne faut point compter ni sur la Poste, ni sur le Télégraphe Ottomans.

Par où cependant me faut-il commencer?

Encore aujourd'hui, après 9 jours, le danger est grand; nous sommes journellement menacés; ce n'est pas fini, dit-on. Chakir Pacha ne répondait pas hier de la situation, ni de la sécurité; que nous est-il donc réservé encore? que reste-t-il à anéantir?

Les morts se comptent par centaines; rien qu'au cimetière arménien, j'en ai comptés étendus par files plus de 400, parmi lesquels des vieillards de 70 ans, des enfants, un nourrisson de moins de 8 mois; tous horriblement mutilés, les flancs ouverts, les têtes trouées, les uns à moitié brûlés, les autres les entrailles dehors, horrible. Et ce n'est pas tout: plusieurs corps ont été jetés dans des puits qui ont été ensuite comblés. Dans des fosses ouvertes, près des fortifications, d'autres cadavres ont été enfouis. Au cimetière protestant, plus de 40 cadavres ont été simplement jetés en pâture aux chiens!

Et ne croyez pas que j'exagère; je suis plutôt au-dessous de la vérité.

C'était le mercredi 18/30 Octobre à midi précis, je quittais le bureau pour le déjeuner. Le nazir malade n'était pas sorti de chez lui. Je remarquai bien, dans les rues, une certaine agitation; je n'en tins pas compte. En approchant de chez moi (à dix minutes de mon bureau) **je constatai que les troupes, artillerie et infanterie**, avaient déjà occupé toutes les issues des rues;

je n'eus que le temps de franchir la porte, qu'un lointain coup de feu à l'autre extrémité de la ville, près de l'Hukumat se faisait entendre. Aussitôt il était midi et quart, et comme pour répondre à un signal convenu, des coups de feu retentirent partout. Des hurlements, des cris, des prières, des supplications, un bruit de voix éplorées, suppliantes, couvraient la fusillade; le feu continuait, continuait toujours. Rien n'était épargné, ni hommes, ni femmes, ni enfants, ni vieillards. Pas de distinction entre ce qu'on nomme ici les «Ermenis» (Arméniens Grégoriens dissidents) et les «Catholiks» [sic] (Arméniens catholiques jusqu'ici exempts de soupçon). Pas de merci, pas de grâce pour personne!

La foule épouvantée, sortant de tous les côtés, qui des ateliers, qui des boutiques, qui des comptoirs, de partout enfin, fuyait affolée, pressée, par bandes compactes, cherchant un refuge. Tous couraient à la mort. Ce n'était plus un feu à volonté individuel, mais un feu de file, des feux de salves, un feu roulant, constant, nourri dans ce tas de chair humaine!

Inouï d'atrocité à la veille du XXe siècle; féroce sauvagerie incompatible avec la civilisation, le progrès de 1895.

J'ai vu de mes yeux des officiers jusqu'au plus haut grade, le Martiny à la main, donnant l'exemple, tirer sur les malheureux. On aurait dit une battue de lapins dans une garenne.

J'ai fait le Danemark (1864); j'ai fait toute la campagne (1866) au Nord; je me suis trouvé à Munchengritz⁽⁹⁾, à Sicin, à Sadowa⁽¹⁰⁾, à Blumenuau; j'ai été à Crivocile pendant la soulèvement des Croates; mais jusqu'ici, il ne m'a pas été donné de voir, nulle part, d'aussi sauvages cruautés, un tel carnage, un tel massacre, accomplis avec un pareil sang-froid et une pareil raffinerie, que l'infamie ne pourrait assez flétrir.

Jamais les obus et la mitraille n'ont causé dans un temps relativement si court, autant de ravages.

La fusillade entretenue, intense, durait encore, vivace, à 9 h. du soir; plusieurs maisons brûlaient, les pauvres habitants qui essayaient de se sauver étaient rejetés à coups de bayonnettes dans les flammes. Le pillage des dépôts de marchandises, des bazars, des maisons particulières, commencé quelques heures après le 1er coup de feu, a duré toute la nuit; tout ce qui ne pouvait être emporté était brisé, cassé, réduit en miettes.

Le sang coulait par rigoles dans les rues: et le carnage à minuit, n'avait pas encore atteint son apogée; on recherchait dans les caves, dans les hans, dans tous les réduits, dans tous les trous, dans tous les coins, ceux qui présentaient encore quelques signes de vie; et tous, sans merci, sans miséricorde, étaient massacrés sur place.

Toute la nuit de ce jour néfaste se passa en des scènes de la plus cruelle sauvagerie: toutes les horreurs concevables se suivaient et se répétaient à la lueur des villages des environs, flambant tous, et à la clarté des incendies allumés dans la ville.

Et ni Chakir, ni Réouf le Valy, ni le commandant militaire l'idiote Ya[h]ia Pacha, sorti d'une maison d'aliénés, ni le commandant de la place Tevfik Pacha, ni aucun personnage officiel ne bougèrent de chez eux: la soldatesque était livrée à elle-même; Le konak abandonné, les autorités impuissantes (??): et les boucheries se poursuivaient jusqu'à l'aube du lendemain.

Le 19/1 Novembre a été moins rude; les cadavres étendus dans toutes les rues, dans tous les coins dans la fange, dans les égouts ouverts; le marché pillé, les hans béants, leur intérieur à vide; le désert qui s'était fait dans la ville, dénotaient de l'ignoble férocité qui avait présidé aux atrocités de la veille, et restreignaient l'ardeur des assassins devant l'impossibilité de plus faire; néanmoins, plus d'une maison a été encore pillée, plus d'une femme éventrée, plus d'un enfant tué.

Il en a été ainsi chaque jour jusqu'ici; chaque nuit, les coups de feu, quoique moins fréquents, ne cessaient pas. Chaque jour, de nouveaux blessés affluent dans les ambulances que les Frères des Ecoles Chrétiennes sous les auspices du consul de France, Mr. Roqueferrier⁽¹¹⁾ et ma très faible coopération, ont installées dans leurs deux établissements. Mr. Grosman, inspecteur sanitaire, coupe, taillade, panse, ampute mais il ne peut suffire seul à tout, tant la besogne est grosse. C'est ainsi que j'ai dû lui servir d'aide à l'amputation du bras d'un garçonnet de huit ans: et, comble de l'épouvantable, faute d'instruments chirurgicaux, nous avons dû employer une vieille scie rouillée de charpentier pour, après beaucoup d'efforts, scier l'os, éclaté en toute sa longueur.

Tous les blessés, dans les ambulances, le sont grièvement, surtout les femmes sur lesquelles on s'est particulièrement acharné. La situation est atroce: tout manque dans les postes de secours, dans nos ambulances: bois, vêtements, linge, literie, argent, etc..

Le nazir Kirkor effendi⁽¹²⁾ fournit le thé, chaque jour, le matin, à ces ambulances; ses deux filles et ma femme desservent les blessés. Il a, en outre, fournit beaucoup de linge. Moi, j'ai tout donné: linge, vêtements, tout jusqu'à mes dernières 3 ltqs. Le consul de France a obtenu, par fil, le concours de comités philanthropiques de Paris.

Ont contribué à l'œuvre de secours:

Consul Cumberbatsch (Angleterre) 8 ltq.

Consul Monaco (Italie) 3 ltq.

Secrétaire Prizanski (Russie) 10 ltq.

- J'ai de mon côté, quêtant, priant, obtenu dans quelques maisons, une somme de 19 ltqs: un sol impérial, deux Medjidiés, 5 paquets de linge, que sur les indications du consul de France j'ai remis au Directeur des Frères. Le consul de France, Mr. Roqueferrier, m'a chaudement remercié de mon action humanitaire: mais, qui sait? celle-ci me vaudra peut être encore la réprobation d'autres, moins humains, ou intéressés. Tant pis; j'ai fait mon devoir d'homme charitable; j'ai la conscience nette; j'ai payé de ma

personne en ramassant morts et blessés dans les rues, et soignant ces derniers. Enfin je crois m'être rendu digne de l'administration qui m'emploie et avoir acquis sa satisfaction.

Passons. Voilà pour Erzéroum, du moins pour ce qui était Erzéroum; une trombe rasant la terre n'aurait pas atteint le degré de destruction que ces féroces actes du plus effréné paroxysme, de la rage la plus fanatique lui ont valu.

Il faudra longtemps pour que cette ville se relève de cette catastrophe.

Je ne puis point nier que, ces derniers temps, les arméniens grégoriens, leur archevêque⁽¹³⁾, son conseil, les membres de l'Ephorie de l'école Sénassérien et les quelques membres, délégués en permanence ici, des divers comités de l'étranger en tête, n'avaient point poussé par leurs provocations les autorités au bout. Les avis des consuls ont été constamment méconnus: ils persévéraient dans leur esprit d'indépendance outrée, stimulant à la révolte; mais ils n'avaient rien organisé, rien établi, rien déterminé; et c'est ainsi que, sauf 3 chefs: Fermanian, Missirlian, Zaglian, pris à l'improviste et qui sont trépassés dans le tas, tout le restant de la bande est sauf: surtout certain Hamandjian de Constantinople, avocat, activement recherché, et qu'on abattra partout où il sera trouvé: il a provoqué l'atroce décision d'extermination radicale prise par les Turcs. Il n'est pas moins vrai que la répression a été telle, que les annales des temps les plus reculés ne peuvent en enregistrer d'aussi cruelle: Et cela pendant que la communication officielle, parue dans les journaux de la capitale, affirmait l'application des réformes. Eh bien, les réformes sont toutes appliquées et très radicalement.

Les Arméniens ont été exterminés, leurs habitations pillées, saccagées, brûlées à Baibourt, à Bitlis, Gummuschhané. Diarbékir (de l'aveu du gouverneur général au nazir), Passin, Terdjan, Tortoum, Ispir, Erzinghian, et vient-on de m'informer à l'instant, à Van, Mouch, Kharpout, enfin, en un mot, là où les réformes devaient être appliquées les premières. Les villages arméniens dont les noms suivent n'existent plus: Ghèz, Illidjà, Tchiflik, Kong, Kézahor, Humudin, Tinnigh, Badischen, Ergounisza, Katchka Vank, Arzouti, Dinarkom, Hinschth, Chipak, Rabalt, tous dans la circonscription d'Erzéroum.

Les Lazes, les Circassiens, surtout les premiers (les Kurdes travaillant dans leur rayon), alléchés par l'odeur du sang et la perspective d'une facile rapine, sont accourus de loin, à la curée. Tout ce qui était Arménien a été massacré, les habitations, les récoltes brûlées, le bétail enlevé!!

Chakir Pacha est parti hier matin pour Khinis où les troubles prennent des proportions inquiétantes, et où, après avoir exterminé les Arméniens, les Kurdes (sédentaires) et les achirets (Kurdes nomades) s'entretuent pour le partage du butin.

Mr. Roqueferrier, consul de France, Cumberbatch, consul britannique ont été héroïques, sublimes, d'une admirable conduite pendant ces néfastes journées: les journées pleines de sang et de feu que nous venons

de traverser. Ils se sont bravement exposés à tous les dangers pour sauver ce que l'on pouvait sauver. L'attitude de Cumberbatsch près de Chakir, de valy, a été ferme, catégorique, énergique: mais malheureusement sans effet, devant la mauvaise volonté des individus.

L'action de Roqueferrier, toute de charité, se dévouant à sa cause, s'exposant au feu, pour soustraire le plus de monde à la mort, a eu une meilleure réussite: tous le bénissent; et nous, tous les premiers, reconnaissons les mérites de ces hommes qui avec un vrai mépris du danger, avec une réelle abnégation, se sont voués à la cause humanitaire, surtout Roqueferrier qui s'est acquis d'un coup l'estime de son gouvernement et la reconnaissance de tout un peuple.

Que nous réserve le plus proche avenir?

La saison se dessine sévère: le froid est vif et tout manque partout. Musulmans et le restant des Arméniens paieront encore leur tribut au froid, à la famine, à la disette, paieront de leur existence un moment d'inconscience des chefs.

Récoltes, semences, bétail, volailles, instruments aratoires, tout, avec hommes, femmes, enfants des villages arméniens, a été détruit dans tout le rayon du Kurdistan.

Que la providence et les hommes d'Europe viennent en aide au peu de malheureux êtres errant autour des ruines encore fumantes, qui survivent, encore!!

Erzérroum est un désert; sauf le militaire, personne dans les rues: c'est une ville morte. Le tcharchi, les bazars, du moins ce qu'il en reste, sont abandonnés avec les devantures des boutiques éventrées, les marchandises éparées; le Kouyoumdjoular a été le plus éprouvé. C'est là que le carnage a été le plus féroce, la rapacité s'y étant concentrée. La mort a tout fauché. Le pillage, le sac ont fait le reste; on n'y a rien, rien laissé. Un coffre-fort qui n'avait pas été éventré sur place, et assez tôt, a été transporté par le soin des soldats à une proche caverne où il a été retrouvé intact.

27/8 Novembre

Tout est dans le statu-quo; la ville est morne, triste: aucune circulation, le marché désert, dans l'abandon. De fortes patrouilles circulent dans les rues: quelques rares coups de feu retentissent par intermittence. Un individu ivre, dit-on, a provoqué par un coup de feu, hier soir, une chaude échafourée; le malheureux a été écharpé sur place: 3 autres Arméniens ont été, à cette occasion, encore égorgés.

Les consulats de France, d'Angleterre, d'Italie donnent encore asile à nombreuses personnes que la terreur empêche de rentrer chez elles; et encore la plupart ne trouveront aucun de leurs mesquins biens dans leurs habitations, tellement le pillage a pris une colossale extension.

Les nouvelles qui parviennent des villages du vilayet sont navrantes: de Baibourt, sur une ligne au nord-est, vers Ispir, Ispir lui-même, encore plus à l'est, jusqu'à la frontière, et dans tout le rayon compris jusqu'au sud, vers Erzéroum en ligne parallèle, les villages arméniens, sauf huit ou dix, ont été détruits. Les quelques échappés au massacre campent sur la neige, sans vêtements, sans couvertures, sans pain. A l'est dans le каза de Passin, tout a été saccagé. Dans le sud, dans le каза de Terdján, des 41 villages autrefois florissants, il ne reste plus que 5 à 6; et encore les habitants, prêts en tête, ont déclaré vouloir embrasser l'Islamisme.

Notez que tout ce qui précède est de source turque: donc pas d'exagération possible. Les puissances feront-elles enfin quelque chose pour ces malheureux pays?

Voilà 10 jours que nous dormons d'un œil, tout habillés, dans l'appréhension du lendemain. Le valy, m'assure-t-on, pleurniche sur cet immense hécatombe: larmes de crocodile, hélas!

28/9 Novembre

Hier, assure-t-on, est parvenue ici une communication télégraphique au valy, lui notifiant la nomination de Rifat Pacha aux fonctions de grand vizir⁽¹⁴⁾. Des ordres sévères lui seraient en même temps parvenus sur ce qui concerne la vie et les biens de la population. Trop tard!! Il est vraisemblable que, depuis hier, la vie semble renaître au konak; le valy a fait parcourir la ville par des crieurs publics, invitant à la tranquillité, à la confiance. Tout danger serait écarté; il ferait punir les coupables.

Trois commissions mixtes ont été instituées avec mission de chercher partout, de retrouver et de rendre à leurs propriétaires les objets volés. Les musulmans sont mécontents et murmurent. La ville conserve sa tristesse; aujourd'hui, nous n'avons pu avoir de pain: les quelques fours desservis par des musulmans ayant, eux aussi, clos leurs portes. Où allons-nous?

Cependant la plus lourde des tranquillités règne dans la ville: partout un silence de tombe.

Encore de mauvaises nouvelles: A Bayazid, sur 500 Arméniens, il n'en survivrait que cent.

Pensez à moi, à l'occasion: vous trouverez l'épreuve suffisante: et si j'ai la conscience, en cette occasion, d'avoir répondu, ainsi que veuillez le relever, à mon devoir envers l'administration, je demeure aussi convaincu qu'elle vaudra bien enfin penser au sort précaire qui m'a été fait jusqu'ici, et y remédier.

En relisant cette longue relation, je constate le décousu de mon style, l'abandon de mes écritures, des ratures, des surcharges. Veuillez me pardonner, en considération de l'état d'anxiété et de surexcitation dans lequel je me trouve.

Mme... est malade de terreur et d'émotion. Nous sommes brisés.

Dernière heure:

Le nombre de victimes de ces tristes derniers jours atteint dans ce vilayet, suivant constatation officielle, le chiffre formidable **d'environ trente mille personnes.**

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վերբերումին համար 1894-1896-ի Հայաստանի կոտորածներուն՝ մեծ կարեւորութիւն ու կշիռ ունին անգլիական **Կապոյտ Գիրքերը**, **Պլու Պուքս** պաշտօնական անունով ծանօթ:
2. 1896-ի Նոյեմբերին Ֆրանսական Ազգային Ժողովին մէջ Ժորէս խստի պախարակեց Մելին-Հանթօ կառավարութիւնը, որ իր լուրջեամբ քաջալեր կը հանդիսանար Սուլթան Ապտիլ Համիտի վարած ներքին բաղաբաղակաւութեան: Այս պախարակումէն ետք էր միայն, որ ֆրանսական արտաքին գործերու նախարարութիւնը լոյսին տուա որոշ վաւերագիրներէ բաղկացած երկու հաւաքածոներ, որոնց համար տես՝ **Ministère des Affaires Etrangères, Documents diplomatiques : Affaires Arméniennes (Projets de réformes dans l'Empire Ottoman, 1893-1897)**, Paris, Ministère des Affaires Etrangères, **Documents diplomatiques : Affaires Arméniennes (Suppléments), 1895-1896**, Paris, 1897:
3. Տես՝ Դոկտ. Ա. Պէլլերեան, «Համիտի Զօրախումբերու Կազմակերպութեան Ծագումը (1890-1894)», **Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս**, հտ. ԺԴ., Պէլրոս, 1994, էջ 81-98:
4. Տես՝ էջ 102-107:
5. Մեր համոզումով՝ աստրիացի սպան կրնայ եղած ըլլալ գնդապետ Մանեկա, որ նախորդ դարու 90-ական թուականներուն սկիզբը Աստրօ-Հունգարիոյ Պոլսոյ դեսպանատան զինուորական կցորդն էր:
6. **The Memoirs of Ismail Kemal Bey**, London, 1920, pp. 260-261.
7. **Die Grosse Politik des Europäischen Kabinette, 1871-1914**, Band 10, Berlin, 1927,
8. Բոլոր ծանօթագրութիւնները մեր կողմէ կատարուած են:
9. Մինիստրներէ մէջ բրուսիական դ. բանակը պարտութեան մատնեց աստրիական կայսերական բանակը, 28 Յունիս 1866-ին:
10. Սատովայի ճակատամարտը տեղի ունեցաւ 3 Յուլիս 1866-ին:
11. Ֆերնան Ռոքըֆերրի Էրզրումի ֆրանսական փոխ-հիւպատոսի պաշտօնը վարած է 26 Հոկտեմբեր 1895-էն մինչեւ Փետրուար 1901: Ան մեծ ծառայութիւններ մատուցած է աղէտեալներուն:
12. Գրիգոր Էֆէնտի Ծապանեան 1885-ին Հանրային Պարտոց Վարչութեան Էրզրումի մասնաճիւղին տնօրէն նշանակուած էր:
13. Խօսքը կը վերաբերի Էրզրումի առաջնորդ Ղեւոնդ եպսկ. Ծիշմանեանի:
14. Հալիլ Րիֆաթ փաշա լաջորդեց Քիամիլ փաշային 6 Նոյեմբեր 1895-ին: Վերջինս ծանօթ էր իր խիստ թշնամական վարմունքով: